

Original scientific paper

UDC 314(497.11),19/20“
<https://doi.org/10.2298/GSGD2302037K>

Received: May 06, 2023

Corrected: May 30, 2023

Accepted: June 07, 2023

Aleksandar Knežević¹, Vera Gligorijević*

* *University of Belgrade, Faculty of Geography, Belgrade, Serbia*

THE DYNAMICS OF POPULATION CHANGE IN EASTERN SERBIA FROM THE MIDDLE OF THE 20th TO THE BEGINNING OF THE 21st CENTURY

Abstract: Despite considerable natural resources and a favourable geographical location, all indicators of population trends show declining tendencies, which were indicated much earlier than they were recognized as a demographic problem. The aim of the article is to explore the dynamics and intensity of population change in Eastern Serbia, but without analytical approaches to the components of population dynamics. The chosen temporal and spatial coverage of the research is in accordance with the methodological approach, which provides for the application of the comparative-statistical method to as many spatial units as possible, in order to determine the spatial dispersion of the indicators of population growth. The data sources in this research are censuses, and the presented indicators of population growth were derived according to the methodology of demographic research. The obtained results show a weak increase in the population of Eastern Serbia from 1948 to 1961, since then the values of the growth indicators stagnate for a short time and then decrease continuously. In the whole observation period from 1948-2011, the growth index shows a 21% decrease in the population of Eastern Serbia. The average annual growth rates of the population in Eastern Serbia were lower than the average annual growth rates of the total population of Central Serbia in all intermediate census periods until 2011, and this difference is even more pronounced if the City of Niš is excluded from the total population of Eastern Serbia. Although the dynamics of population growth in Eastern Serbia in the period 1948-2011 is characterized by linearity (either in the form of increase or decrease), it is striking that not all parts of the country participate equally. Only 4 municipalities and the City of Niš recorded an increase in population, while in the other 20 municipalities the population decreased. In 10 municipalities depopulation was already recorded in 1953-1961.

Key words: population trends, Eastern Serbia, depopulation, growth indicators, spatial distribution

---

¹ aleksandar.knezevic@gef.bg.ac.rs (corresponding author)

Introduction

The current peculiarities of population dynamics in Eastern Serbia are determined by decades of depopulation processes, which are primarily influenced by demographic factors, but also by the authentic cultural-historical heritage and mentality of the population. Despite significant natural resources and a favourable geographic location, all indicators of population growth show declining trends, which were indicated much earlier than they were recognized as a demographic problem. This is evidenced by the results of numerous studies aimed primarily at identifying the socioeconomic and sociopsychological causes of depopulation processes. The first one refers to the influence of individual consciousness with an emphasized anthropological content, that is, to the decision of each individual through the creation of individual goals and attitudes regarding birth, offspring and family. When we talk about the influence of social consciousness on procreation, we usually think of the family value system, marriage and childbearing as the main features of this consciousness. Issues of separation of sexual relations from procreation and premarital liberalization are also included in discussions of the influence of social consciousness on procreation (Milosavljević, 1913, 219; Macura et al., 1984, 60-66). The emergence of birth control in Serbia was not the result of antisocial behaviour, but of new socioeconomic conditions in which restrictive reproductive models were desirable to avoid the division of land among heirs and thus socioeconomic insecurity (Đorđević, 1941, 9).

The main features of population dynamics in Eastern Serbia were based until the first half of the 20th century on the hypothesis of premature fertility decline as the main cause of depopulation (Radovanović, 1958; Vesić, 1978; Macura et al., 1984; Macura, 1986; Spasovski, 2003; Knežević, 2013; Knežević et al., 2014; Vulević & Knežević, 2017; Veljović, 2015).

The later demographic development of Eastern Serbia was also characterized by extremely unfavourable migration tendencies after the establishment of new social relations and profound socio-economic changes, which significantly influenced the resettlement of the population in the processes of industrialization, deagrulturalization and urbanization (Šantić, 2014). The spatial movements of the population in the first two post-war decades had the character of so-called internal migrations, and since the 1960s, external migrations also increased, caused by the discrepancy between the actual needs of the labour market and the sudden accumulation of labour, mainly from the primary sector, for which employment could not be found. In order to solve the problem of increasing unemployment, the authorities of the time took the decision to “open” the country to the developed part of the world, i.e. to give the population the opportunity to go abroad for temporary work (residence), which was used by a large part of the citizens of Eastern Serbia, especially in a part inhabited mainly by the Vlach population, which brought this part of Serbia to the “threshold of excessive depopulation” (Stanković, 2014, 7).

As mentioned above, the causes of depopulation in Eastern Serbia are not simple and uniform, but vary greatly between the specifics of demographic development and the intensity and direction of historical and socio-economic development (Knežević, 2013, 7). The aim of this work is primarily focused on researching the dynamics and intensity of changes in the population of Eastern Serbia, without analysing the com-

ponents of population dynamics, which require separate and much more comprehensive research. The article "The Number and Growth of the Population of Eastern Serbia from 1834 to 1953" published in 1958 by Milovan V. Radovanović represents the conceptual and methodological basis of the research.

Methodology

One of the first methodological problems in demographic analyses is the definition of the spatial scope of the study, especially of areas whose regionalization is based on different criteria (geographic, historical, ethnographic, political, etc.) and whose boundaries do not coincide with the current administrative-territorial divisions. The dualism between physical-geographical and social-geographical approaches, which has long existed in geographical science, remains the main reason for establishing a clear and universally accepted definition of both geographical and demogeographical regions. "The complexity of this issue is best confirmed by the fact that, despite decades of interest and numerous contributions from the field, we cannot speak of generally acceptable, uniform, and easily applicable principles that would apply to all regionalizations. This is true not only for sector-specific regionalizations, such as the demogeographic one, but there is also no universally accepted geographical regionalization of the country" (Vojković, 2007, 62). For all these reasons, this problem is usually addressed with compromise solutions that allow continuous monitoring of the dynamics of changes in a population by adjusting the spatial scope of the research, deviating as little as possible from the strictly defined boundaries of regional-geographic units (Knežević & Vojković, 2015).

Considering the fact that these questions deeply penetrate into the theoretical problems of regionalization, without entering into discussions and making critical judgments, the basis of spatial coverage of the research in this work is the borders of Eastern Serbia, defined by Milovan V. Radovanović (1958), according to which Eastern Serbia belongs mostly to the basins of the rivers Mlava, the Pek, the Porečka and the Timok, so that "... by Danube River it is bounded the north from the mouth of the Velika Morava to the confluence of the Timok with the Danube on the three borders of Serbia, Romania and Bulgaria. From there begins the eastern border, which extends in the south along the state border with Bulgaria to above the village of Toplo Dol in the Pirot region. From there, the southern border runs along the Temska River to the confluence with the Nišava River and then with the Nišava River to the confluence with the South Morava, bypassing Niš from the northern side. The western border runs along the South Morava to the confluence with the West Morava at Stalać, and further north along the Great Morava to the confluence with the Danube" (Radovanović, 1958, 3). The area of the mentioned territory is 14,354.3 km², and according to the administrative-territorial division valid at that time (from 1952), within its framework there were a total of 26 counties (18 counties completely, while 8 counties belonged to their territory only peripherally) with 716 settlements, 47 which were towns (Figure 1-left). The proposed boundaries, although defined primarily according to physical-geographical criteria, are fully consistent with the objective of the work and the methodological research approach, which envisages the application of the comparative-statistical method to as many spatial units as possible in order to identify the detailed specifics of the spatial dispersion of population growth indicators.

The main changes in the administrative-territorial division of Serbia in the 20th century concern the abolition of districts and the creation of municipalities (since the 1961 census), which directly affected the comparability with the 1948 and 1953 census data, which were divided by districts. Considering the fact that these changes coincide with the beginning of the most powerful period of census and vital statistics, i.e. the collection and publication of the most comprehensive, detailed and reliable statistical material, as well as the fact that there were no significant administrative-territorial changes in the period 1961-2011, which makes the available data comparable (Knežević, 2014), the spatial framework of the study is rounded off by the administrative-territorial division that was in force on March 31, 2002, which included 24 municipalities and the City of Niš, divided into six districts, of which Braničevski, Borski and Zaječarski districts were located throughout their territory, while Pomoravski and Nišavski districts were represented by four municipalities each and Rasinski by one municipality on the territory of Eastern Serbia (Figure 1-right).

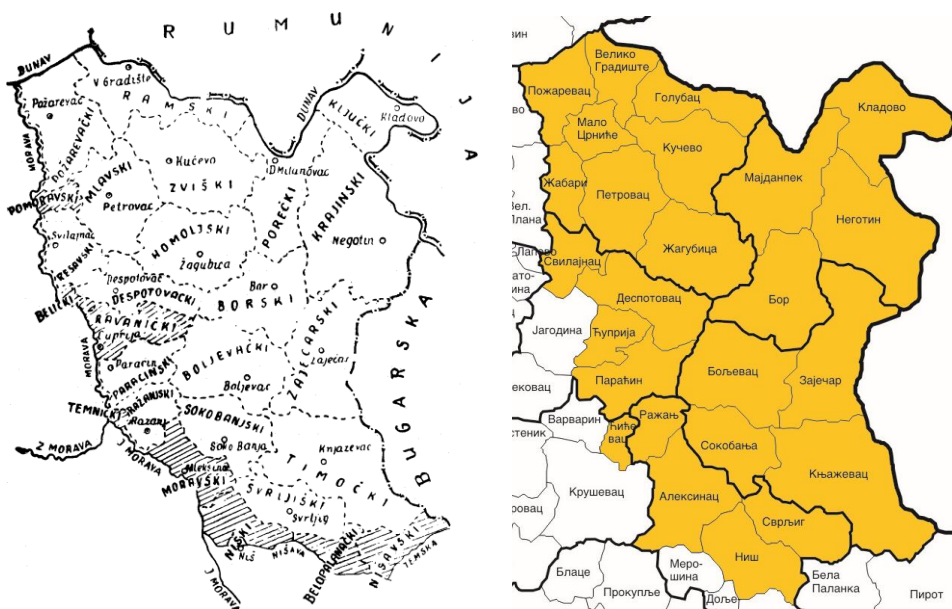

Fig. 1. Eastern Serbia according to Radovanović (1958) - left and administrative-territorial division on March 31, 2002 - right

The last methodological note regarding the spatial coverage of the research refers to the City of Niš, which, according to the accepted regionalization, partially belongs to Eastern Serbia and is home to almost 1/4 of the total population of Eastern Serbia, which significantly affects the results obtained. Therefore, in the comparative analyses of the total population of Eastern Serbia, the results are presented in two ways, with and without Niš, which further illuminates the spatial dispersion of growth indicators.

The issues of research period and data sources used are closely related in all types of demographic research. At the time of writing this paper, the current census data from 2022 had not yet been published, so the time frame of the research covers the period 1948-2011.

In the period 1948-2011, eight censuses were conducted in Serbia, and due to methodological changes, mainly in the definition of the permanent population, the dynamics of the population of Eastern Serbia in the second half of the 20th century and at the beginning of the 21st century was presented in two ways: on the basis of census results collected and expressed according to the old methodological solutions for the period 1948-2002, and on the basis of results expressed according to the new census methodology for the period 1991-2011.

When looking at the change in the population from 1948 to 2011, it should be noted that the definition of “permanent population” has undergone certain changes. In the 1981, 1991, and 2002 censuses, permanent residents were counted, i.e., persons who had a residence, regardless of whether they were at their residence at the critical time of the census or were absent for any reason (because of work, education, travel, treatment, military service, etc.). In the 1948, 1953, 1961, and 1971 censuses, employed persons who worked away from their permanent residence and did not return there each day were recorded as residents of the place where they worked. In the 2002 census, refugees from the former SFRY republics were listed as permanent residents of the Republic of Serbia, and displaced persons from Kosovo and Metohija were not listed as permanent residents, but as temporarily present in the settlement where they were listed.

In reducing the 2002 census data to the 1991 census methodology, the permanent population includes all persons working and residing abroad (regardless of the length of stay), and foreign citizens working and residing in Serbia are excluded. Also, when recalculating the 1991 census data according to the methodology used in the 2002 census, the permanent population included only persons working and residing abroad for up to one year, while all persons residing for more than one year were excluded.

The methodology used in this work is adapted to the specifics of research in the field of special demography. According to the categorization of the methodology of empirical scientific research, the statistical method was used by the general methods of data collection, while the demographic method was used in the analytical part of the work. In the work, the method of statistical observation by comparison was used at two spatial levels. The first one includes a comparative analysis of the dynamics of the total population of Eastern and Central Serbia, and the second one includes the different dynamics of the number of inhabitants in the municipalities of Eastern Serbia. The growth indicators are presented in tabular, graphical and cartographic form.

Results

If we look at the dynamics of the total population of Eastern Serbia in the period 1948-2002 based on the data of the census conducted according to the previous methodology, we find that the number of inhabitants has been decreasing since the 1980s, with the stagnation of the population starting already in the mid-1960s, which is clearly evidenced by the data from which the City of Niš is excluded (Table 1; Figure 2). Throughout the observation period, the population of the City of Niš increased, slowing down the size and intensity of the decline of the total population of Eastern Serbia in all periods between the censuses, especially in the period 1961-71, when the population of Niš alone provided the increase in the total population of Eastern Serbia.

Tab. 1. Population of Eastern Serbia, 1948-2011

According to the methodology of the previous censuses							According to the new methodology		
1948	1953	1961	1971	1981	1991	2002	1991	2002	2011
Eastern Serbia									
943,575	996,976	1,045,466	1,099,143	1,141,204	1,118,221	1,086,468	1,041,141	975,280	918,825
Eastern Serbia (excluding the City of Niš)									
834,295	874,876	897,112	903,781	908,641	870,135	830,066	795,959	724,762	658,588

Source: Statistical Office of the Republic of Serbia (2014)

Fig. 2. Population of Eastern Serbia, 1948-2002 (according to the methodology of previous censuses)

The dynamics of the change in the population growth index in Eastern Serbia without the City of Niš shows that there was an increase in the population in the period 1948-1981 (Figure 3), but its intensity was weaker and in a gradual decline, so that the number of inhabitants of Eastern Serbia (without the City of Niš) decreased by over 21% in the period 1948-2011 (Table 2).

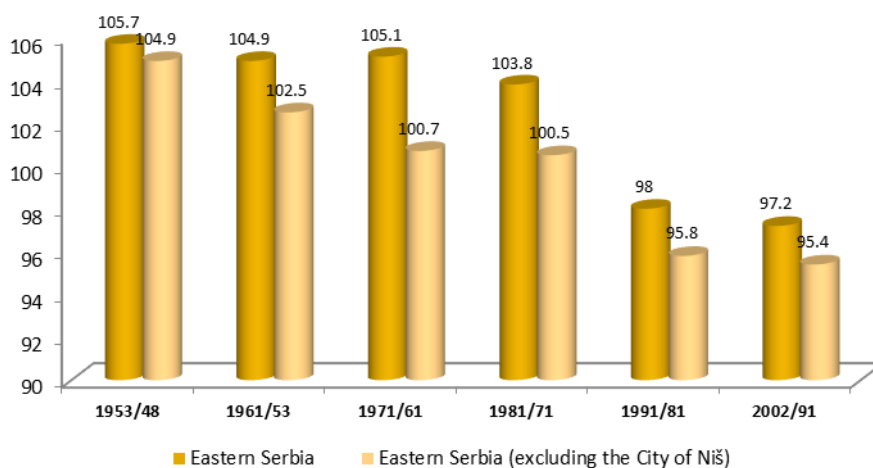

Fig. 3. The index of increase/decrease of the population of Eastern Serbia, 1948-2002 (according to the methodology of previous censuses).

Tab. 2. Indicators of population growth/decline in Eastern Serbia, 1948-2011

	According to the methodology of the previous censuses						According to the new methodology		
	1953/48	1961/53	1971/61	1981/71	1991/81	2002/91	2002/91	2011/02	2011/48
<i>Absolute growth:</i>									
In total	53,401	48,490	53,677	42,061	-22,983	-31,753	-65,861	-70,092	-38,387
Excluding the City of Niš	40,581	22,236	6,669	4,860	-38,506	-40,069	-71,197	-66,174	-175,707
<i>Average annual growth:</i>									
In total	10,680	6,061	5,368	4,206	-2,298	-2,887	-5,987	-7,788	-609
Excluding the City of Niš	8,114	2,779	667	484	-3,848	-3,639	-6,469	-8,868	-3,003
<i>Average annual growth rate:</i>									
In total	11.0	5.9	5.0	3.7	-2.0	-2.6	-5.9	-8.3	-0.7
Excluding the City of Niš	9.5	2.9	0.7	0.5	-4.3	-4.3	-8.5	-12.8	-4.0
<i>Growth Index:</i>									
In total	105.7	104.9	105.1	103.8	98.0	97.2	93.7	92.8	95.9
Excluding the City of Niš	104.9	102.5	100.7	100.5	95.8	95.4	91.0	90.9	78.9

Source: Calculation based on Table 1

The average annual growth rate of the population of Eastern Serbia was lower than the average annual growth rate of the total population of Central Serbia in all intermedi-

ate census periods until 2011, and this difference is even more pronounced if the City of Niš is excluded from the total population of Eastern Serbia. The dynamics of the decline in the population growth rate of Eastern and Central Serbia was harmonized until 1971, as their value decreased by approximately the same amount (by about 5‰ in the 1950s and by about 1‰ in the 1960s). The imbalance emerged in the 1970s, when the population in Central Serbia grew at an average annual rate of 8.2‰, while the population in Eastern Serbia grew much more slowly (at a rate of 3.7‰) (Figure 4). Already in the period 1981-1991, depopulation was recorded in Eastern Serbia (-2‰ for the total population, i.e. -4.7‰ excluding Niš), while the population in Central Serbia continued to grow by 2‰. In the 1990s, the depopulation trend in Eastern Serbia continued, with data obtained according to the new methodology indicating a sharper decline. In the last intermediate census period 2002-2011, the population of Eastern Serbia declined even faster, at a rate of -8.3‰ (12.8‰, excluding the City of Niš), while the population of Central Serbia declined at a rate of -4.4 ‰ (Figure 5).

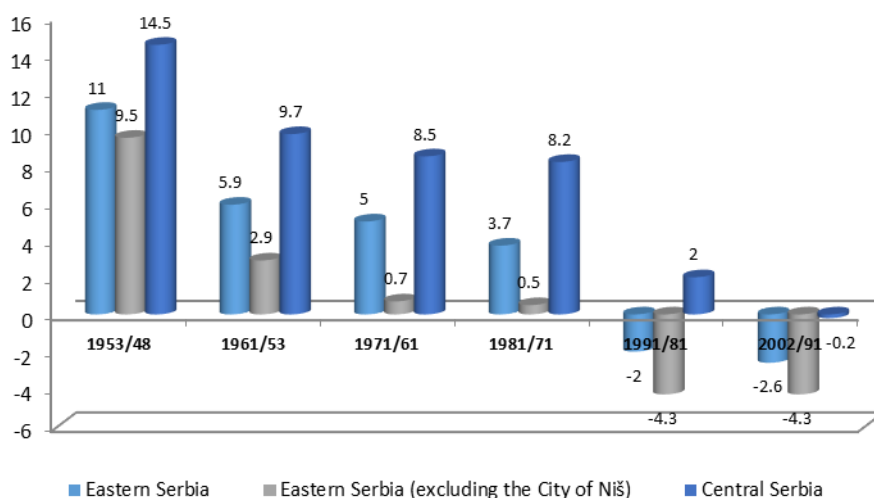

Fig. 4. Average annual population growth rates in Eastern and Central Serbia - according to the methodology of previous censuses, 1948-2002

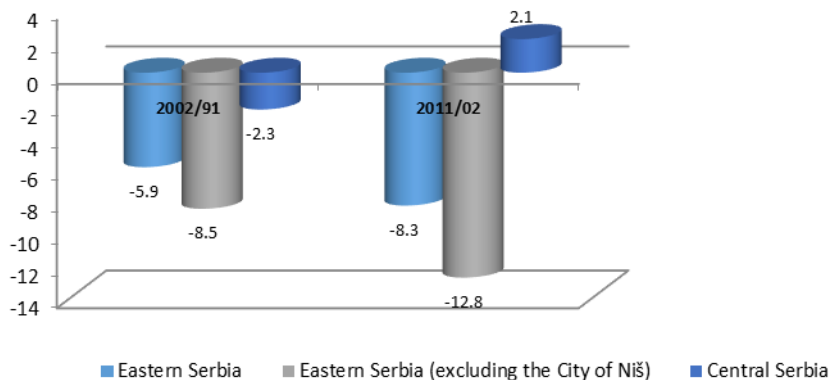

Fig. 5. Average annual population growth rates in Eastern and Central Serbia - according to the new methodology, 1991-2011

Discussion

Although the dynamics of the change in the number of inhabitants of Eastern Serbia in the period 1948-2011 is characterized by linearity (both in terms of population growth and decline), we note that not all parts of the country participated equally. Only 4 municipalities (Požarevac, Bor, Čuprija and Paraćin) and the City of Niš recorded population growth, while in the other 20 municipalities the population decreased, while in 10 municipalities (Veliko Gradište, Žabari, Žagubica, Kučevo, Malo Crniće, Knjaževac, Svilajnac, Svrlijig, Ražanj and Sokobanja) recorded depopulation already in the period 1953-1961 (Appendix - Tables 1A and 1B). According to the results of the 1953 census, the population of the above 10 municipalities was more than 1/3 (about 35%) of the total population of Eastern Serbia, excluding the City of Niš.

In the period between the 1961 and 1971 censuses, depopulation was recorded in 15 municipalities, between 1981 and 1991 in 21 municipalities, and from 1991 to 2002 the depopulation process was observed in all municipalities of Eastern Serbia except the City of Niš. The results of the 2011 census show that the trend of population decrease continues in all municipalities of Eastern Serbia, with the exception of Niš, only Požarevac recorded a slight increase in population of only 0.6% compared to the previous census.

In the entire observation period from 1948-2011, the population of the City of Niš doubled, and a significant increase in population was achieved in the municipalities of Požarevac (43%) and Bor (40%), while in the municipalities of Čuprija and Paraćin the increase was 6-7%. At the same time, population decrease was recorded in 20 municipalities of Eastern Serbia, with more than 50% decrease in the municipalities of Žabari (56.5%), Svrlijig (55.9%), Malo Crniće (53.1%) and Ražanj (51.7%). The trend of population decrease in the municipalities of Svrlijig and Ražanj is mainly due to their location in relation to the municipalities where expansive economic development began immediately after the Second World War, which allowed for more massive employment of the labour force. The municipalities of Golubac, Žagubica, Kuče-

vo, Negotin, Boljevac and Knjaževac also experienced significant population decline (in the range of 40-50%) (Figure 6 and Appendix-Table 1D).

The intense population decline in Eastern Serbia in the second half of the 20th century is primarily due to the long-term decline in the birth rate and natural population growth that began in the late 19th and early 20th centuries. The decline in birth rate, which started earlier in Eastern Serbia than in other parts of the country, led to depopulation tendencies first in areas where characteristic socio-cultural factors negatively influenced the birth rate (underage marriages, birth control through the system of a child, household, etc.), i.e. in areas inhabited by the Vlach population. Therefore, the sharp population decline in Eastern Serbia in the second half of the 20th century should be seen as a consequence of long-term unfavourable demographic processes, which have an ethno-demographic character, as the largest and sharpest population decline occurred precisely in the areas where the Vlach population predominantly resides (Knežević et al., 2019). Of the eight municipalities where, according to the results of the 2011 census, the Vlach population was represented with a share of more than 5% (Boljevac 26%, Kučevo 25%, Žagubica 22%, Petrovac 15%, Bor 14%, Majdanpek 13%, Negotin 9% and Golubac 5%), in the period 1953-1961 depopulation was recorded in three municipalities (Kučevo, Žagubica and Golubac) and in the following decade in three more municipalities (Boljevac, Petrovac and Negotin). Depopulation in Bor and Majdanpek was recorded only in the period 1991-2002, despite the significant presence of the Vlach population, because these two municipalities were continuous immigration areas for young workers due to the development of the mining industry, especially in the 1980s (Appendix Table 1B).

On the other hand, in the period 1961-2011, out of a total of 25 municipalities, only 4 showed positive values of net migration, with only the City of Niš (where about ¼ of the total population of Eastern Serbia lives) showing positive values of net migration in all observation decades (Knežević, 2013).

The distribution of rates of average annual population growth by municipality shows that there are significant differences in the intensity of population decline in Eastern Serbia (Figure 7 and Appendix Table 1C). The City of Niš, which had an average annual population increase of 13‰ in the period 1948-2011, and Požarevac, which increased its population by 5.6‰ annually. In contrast to Požarevac, where the growth rate has continuously decreased since 1948 (with a negative value in the period 1991-2002), the growth rate of the population of the City of Niš had an upward trend until 1971, after which it continuously decreased, but without negative values.

On the other hand, there are areas where the population decreased during the mentioned period at an average annual rate of -0.8 to -12.5‰, while in six municipalities (Žabari, Svrlijig, Malo Crniće, Ražanj, Boljevac and Knjaževac) the population decreased at a rate of over 10‰ per year. All municipalities where the Vlach population is represented in the ethnic structure belong to the highly depopulated areas. Thus, the population in Boljevac decreased at an average annual rate of -10.3‰, and a sharp population decrease was recorded in the municipalities of Kučevo (-9.3‰), Golubac (-8.9‰), Žagubica (-8.5‰), Negotin (-8.3‰), and Petrovac (-7.4).

Although the municipality of Bor experienced population growth until 1991, it is interesting to note that in the last intermediate census period, Bor experienced a population decline of 13%, which corresponds to an average annual rate of -15.3‰, placing the municipality among the municipalities with the fastest population decline in Serbia.

The dynamics of the population of Eastern Serbia was also influenced by the extremely low level of urbanization, which in 1948 meant a share of urban population of only 14.5%, while at the beginning of the 21st century the share of urban population was 38.5%, which is about one third less than in the Republic of Serbia. The ethno-demographic aspect of urbanization of Eastern Serbia shows very weak urbanization of municipalities with Vlach population, and all settlements in Eastern Serbia where Vlachs form an absolute or relative majority fall into the category of “other”, i.e. rural. The population density in Eastern Serbia has been declining since the end of the World War II until today, and in 2011 it was about 40% lower than the population density of Central Serbia. In the ranking of Eastern Serbian municipalities by population density, at the bottom (with a density of less than 25 persons/km²) are the municipalities where the Vlach population is concentrated: Boljevac, Žagubica, Majdanpek, Kučevo and Golubac (Knežević, 2018).

The distribution of population growth/decline indicators by districts and municipalities shows the differentiation of the territory of Eastern Serbia in terms of the extent and intensity of population change (Vulević & Knežević, 2017). Although the whole of Eastern Serbia has been a typical depopulation area since the second half of the 20th century, it is noticeable that the most intense population decline was recorded in the areas with the highest concentration of Vlach population, which leads to the conclusion that the ethnic component had a significant impact on the depopulation processes in Eastern Serbia.

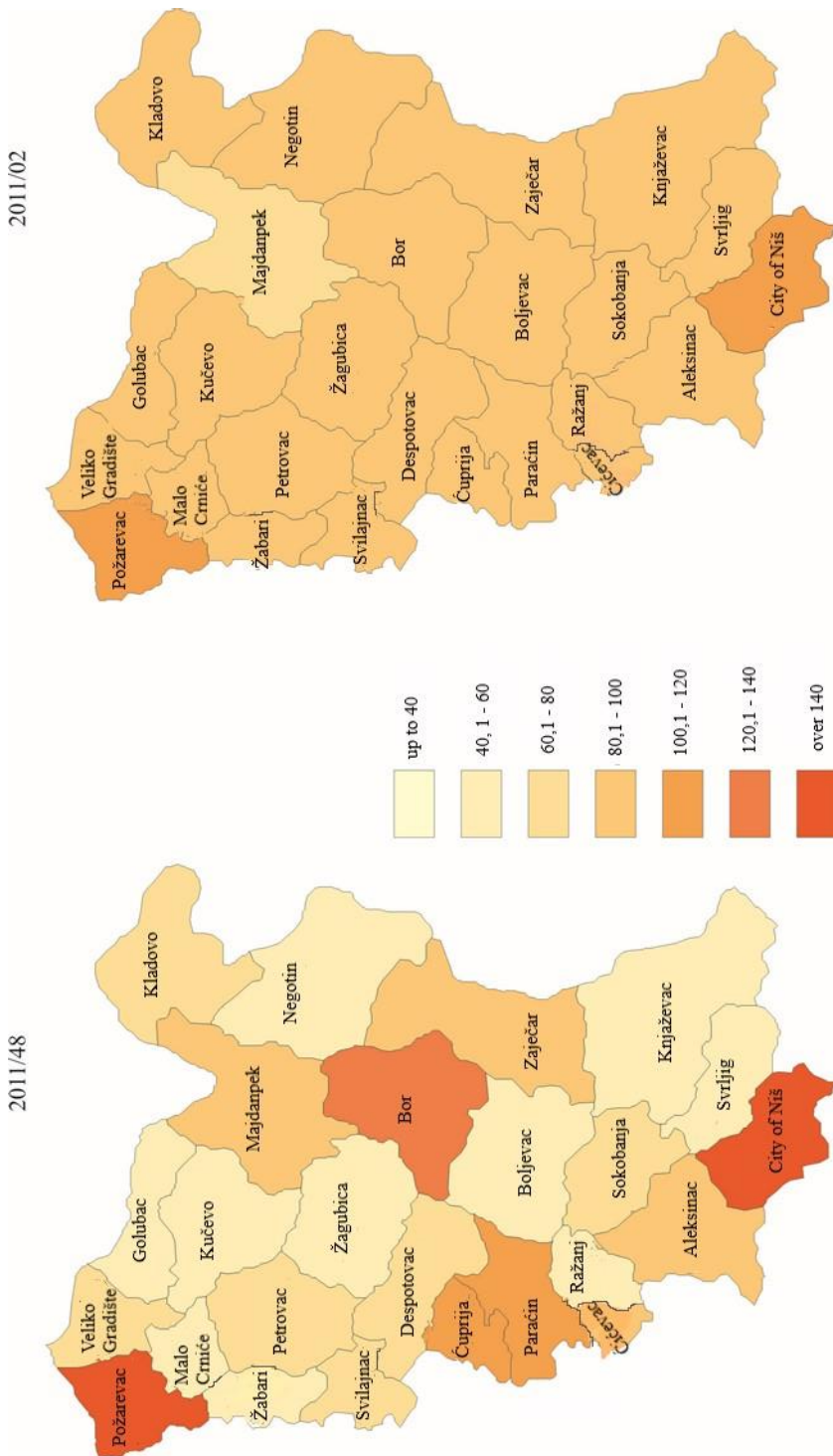
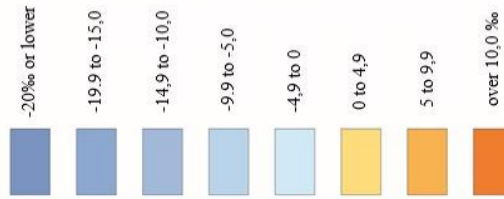
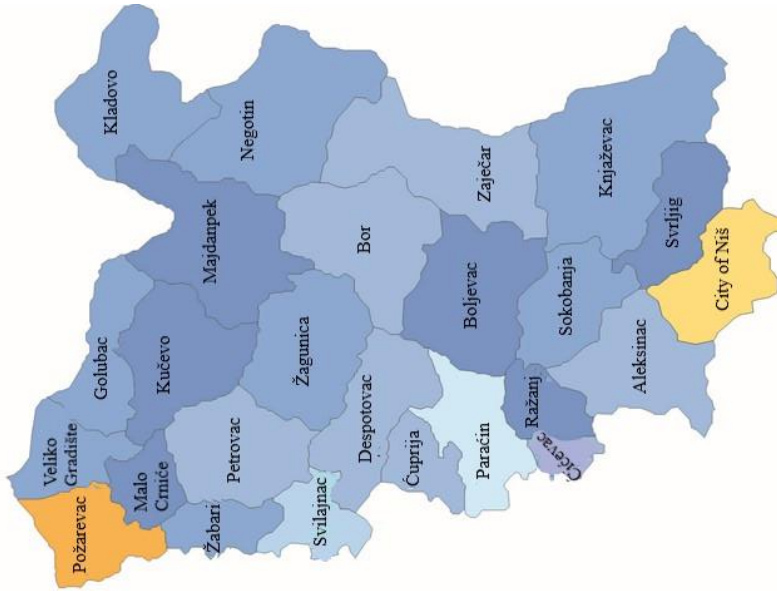

Fig. 6. Index of population growth in Eastern Serbia, by municipality, 1948-2011 and 2002-2011

2011/02

2011/48

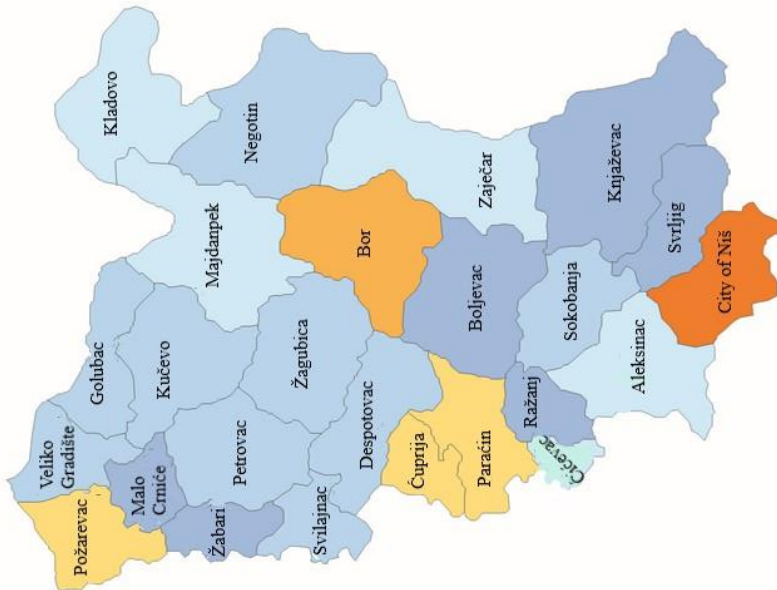

Fig. 7. Average annual growth rate of the population of Eastern Serbia by municipality, 1948-2011 and 2002-2011 (%)

Conclusion

In the period 1948-2011, the population of Eastern Serbia decreased by 4.1%, corresponding to an average annual rate of -0.7‰. Two periods with different trends can be clearly distinguished; in all intermediate census periods until 1981, there was a trend towards an increase in the number of inhabitants by an average of about 5%, after which the population of Eastern Serbia began to decrease. Not all municipalities were equally and simultaneously involved in the increase or decrease of the population of Eastern Serbia. Until 1991, depopulation processes were registered in all municipalities of Eastern Serbia except Požarevac, Bor, Majdanpek and Niš, and in the period 1991-2002, population increase was recorded only in the City of Niš. In the last period between the censuses, besides Niš, a slight increase of 0.6% was recorded in the municipality of Požarevac.

In the period 1948-2002, natural growth continued its downward trend, and a negative value was first recorded in 1978, much earlier than in other parts of Serbia. The municipalities where negative natural growth was recorded earliest include Veliko Gradište, Golubac, Negotin, Zaječar and Knjaževac. In the context of ethnic structure, biological depopulation started earliest in the municipalities where there was a significant presence of the Vlach population, where negative natural growth was recorded as early as 1964, i.e. 14 years earlier than for the total population of Eastern Serbia.

On the other hand, in the period 1961-2011, only 4 out of 25 municipalities showed positive values of net migration, with only the City of Niš (where about ¼ of the total population of Eastern Serbia lives) showing positive values of net migration rate in all decades of observation.

Although the age structure of Eastern Serbia already indicated a regressive model in the second half of the 20th century, it should be emphasized that it would have been even less favourable had it not been for the attraction of large urban and industrial centres such as Niš, Bor, Majdanpek, and Požarevac, which also represented an immigration zone for the population from outside Eastern Serbia. From the ethnodemographic point of view, the population of Vlach has the most unfavourable age structure.

The historical-demographic and ethno-demographic aspects of the study of population represent a complex task that requires a multidisciplinary approach in order to fathom the external forms of depopulation in Eastern Serbia. Although the multiple causes of population decline are not addressed in this paper, the results presented can contribute to a better understanding of current demographic trends, but also to the formulation of future development strategies for this part of the Republic of Serbia, which are necessary for solving the problems of population development and issues of the greatest social importance.

Conflicts of Interest: The authors declare no conflict of interest.

Publisher's Note: Serbian Geographical Society stays neutral with regard to jurisdictional claims in published maps and institutional affiliations.

© 2023 Serbian Geographical Society, Belgrade, Serbia.

This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivs 3.0 Serbia.

Appendix

Table 1A. The population of Eastern Serbia by municipalities, 1948-2011 (according to the administrative-territorial division, 31.03.2002)

	According to the methodology of the previous censuses							According to the new methodology		
	1948	1953	1961	1971	1981	1991	2002	1991	2002	2011
Eastern Serbia	943,575	996,976	1,045,466	1,099,143	1,141,204	1,118,221	1,086,468	1,041,141	975,280	918,825
V. Gradište	27,571	28,196	27,819	28,019	27,929	27,174	26,343	22,969	20,659	17,610
Golubac	14,844	15,166	15,320	14,178	13,541	12,513	12,075	10,882	9,913	8,331
Žabari	26,178	26,496	25,144	23,298	21,819	19,347	18,239	15,577	13,034	11,380
Žagubica	22,015	23,012	22,602	21,055	20,275	17,777	16,892	16,698	14,823	12,737
Kučevo	28,308	31,274	30,452	29,095	28,429	25,649	24,876	21,752	18,808	15,516
M. Crniće	24,408	24,808	24,347	23,169	21,953	19,940	18,783	16,103	13,853	11,458
Požarevac	52,721	58,476	66,047	73,768	81,123	84,678	83,097	78,054	74,902	75,334
Petrovac	50,430	51,560	51,613	50,433	48,608	46,414	45,706	38,190	34,511	31,259
Kladovo	26,161	27,792	28,217	33,173	33,376	31,881	31,233	26,714	23,613	20,635
Majdanpek	19,610	21,155	23,022	26,120	26,628	27,378	24,867	26,952	23,703	18,686
Negotin	63,447	64,358	65,409	63,706	63,973	59,559	57,379	50,139	43,418	37,056
Bor	34,831	38,668	43,448	52,849	56,486	59,900	57,140	59,424	55,817	48,615
Boljevac	25,423	25,831	26,277	23,335	21,818	19,384	17,347	18,424	15,849	12,994
Zaječar	62,887	64,907	68,616	73,147	76,681	72,763	69,310	71,076	65,969	59,461
Knjaževac	61,560	61,973	59,445	52,010	48,789	44,036	38,044	43,551	37,172	31,491
Despotovac	33,262	36,509	38,389	36,553	35,690	33,869	32,855	28,357	25,611	23,191
Paraćin	50,855	54,520	59,957	63,097	64,718	64,119	63,820	60,501	58,301	54,242
Čuprija	28,806	32,313	34,028	36,529	38,841	38,747	38,682	35,308	33,567	30,645
Čićevac	11,762	12,366	12,709	12,359	12,568	11,757	11,181	11,546	10,755	9,476
Svilajnac	33,268	33,969	33,677	34,256	34,888	33,136	33,097	26,738	25,511	23,551
Aleksinac	61,002	64,344	67,200	66,082	67,286	63,844	60,043	62,208	57,749	51,863
City of Niš	109,280	122,100	148,354	195,362	232,563	248,086	256,402	245,182	250,518	260,237
Ražanj	18,931	19,623	18,829	17,113	15,586	13,582	11,876	13,193	11,369	9,150
Svrljig	32,282	32,939	30,260	26,505	24,242	20,740	17,637	20,478	17,284	14,249
Sokobanja	23,733	24,621	24,285	23,932	23,394	21,948	19,544	21,125	18,571	16,021
Eastern Serbia (excluding the City of Niš)	834,295	874,876	897,112	903,781	908,641	870,135	830,066	795,959	724,762	658,588

Source: Statistical Office of the Republic of Serbia (2014)

Table 1B. Absolute increase/decrease of the population of Eastern Serbia by municipality, 1948-2011

	According to the methodology of the previous censuses						According to the new methodology		
	1948-53	1953-61	1961-71	1971-81	1981-91	1991-02	1991-02	2002-11	1948-2011
Eastern Serbia	53,401	48,490	53,677	42,061	-22,983	-31,753	-65,861	-70,092	-38,387
V. Gradište	625	-377	200	-90	-755	-831	-2,310	-3,049	-9,961
Golubac	322	154	-1,142	-637	-1,028	-438	-969	-1,582	-6,513
Žabari	318	-1,352	-1,846	-1,479	-2,472	-1,108	-2,543	-1,654	-14,798
Žagubica	997	-410	-1,547	-780	-2,498	-885	-1,875	-2,086	-9,278
Kučevo	2,966	-822	-1,357	-666	-2,780	-773	-2,944	-3,292	-12,792
M. Crniće	400	-461	-1,178	-1,216	-2,013	-1,157	-2,250	-2,395	-12,950
Požarevac	5,755	7,571	7,721	7,355	3,555	-1,581	-3,152	432	22,613
Petrovac	1,130	53	-1,180	-1,825	-2,194	-708	-3,679	-3,252	-19,171
Kladovo	1,631	425	4,956	203	-1,495	-648	-3,101	-2,978	-55,26
Majdanpek	1,545	1,867	3,098	508	750	-2,511	-3,249	-5,017	-924
Negotin	911	1,051	-1,703	267	-4,414	-2,180	-6,721	-6,362	-26,391
Bor	3,837	4,780	9,401	3,637	3,414	-2,760	-3,607	-7,202	13,784
Boljevac	408	446	-2,942	-1,517	-2,434	-2,037	-2,575	-2,855	-12,429
Zaječar	2,020	3,709	4,531	3,534	-3,918	-3,453	-5,107	-6,508	-3,426
Knjaževac	413	-2,528	-7,435	-3,221	-4,753	-5,992	-6,379	-5,681	-30,069
Despotovac	3,247	1,880	-1,836	-863	-1,821	-1,014	-2,746	-2,420	-10,071
Paraćin	3,665	5,437	3,140	1,621	-599	-299	-2,200	-4,059	3,387
Ćuprija	3,507	1715	2,501	2,312	-94	-65	-1,741	-2,922	1,839
Ćićevac	604	343	-350	209	-811	-576	-791	-1,279	-2,286
Svilajnac	701	-292	579	632	-1,752	-39	-1,227	-1,960	-9,717
Aleksinac	3,342	2,856	-1,118	1,204	-3,442	-3,801	-4,459	-5,886	-9,139
City of Niš	12,820	26,254	47,008	37,201	15,523	8,316	5,336	9,719	150,957
Ražanj	692	-794	-1,716	-1,527	-2,004	-1,706	-1,824	-2,219	-9,781
Svrljig	657	-2,679	-3,755	-2,263	-3,502	-3,103	-3,194	-3,035	-18,033
Sokobanja	888	-336	-353	-538	-1,446	-2,404	-2,554	-2,550	-7,712

Source: Calculation on the basis of table 1A

Table 1C Average annual growth rates of the population of Eastern Serbia by municipality, 1948-2011.

	According to the methodology of the previous censuses						According to the new methodology		
	1953/48	1961/53	1971/61	1981/71	1991/81	2002/91	2002/91	2011/02	2011/48
Eastern Serbia	11.0	5.9	5.0	3.7	-2.0	-2.6	-5.9	-8.3	-0.7
V. Gradište	4.5	-1.7	0.7	-0.3	-2.7	-2.8	-9.6	-17.7	-7.0
Golubac	4.3	1.2	-7.7	-4.6	-7.9	-3.2	-8.5	-19.3	-8.9
Žabari	2.4	-6.5	-7.6	-6.6	-12.0	-5.4	-16.1	-15.1	-12.5
Žagubica	8.8	-2.2	-7.1	-3.8	-13.1	-4.6	-10.8	-16.8	-8.51
Kučevo	19.9	-3.3	-4.6	-2.3	-10.3	-2.8	-13.2	-21.3	-9.3
M. Crniće	3.2	-2.4	-5.0	-5.4	-9.6	-5.4	-13.6	-21.0	-11.5
Požarevac	20.7	15.2	11.0	9.5	4.3	-1.7	-3.7	0.6	5.6
Petrovac	4.4	0.1	-2.3	-3.7	-4.6	-1.4	-9.2	-11.0	-7.4
Kladovo	12.1	1.9	16.2	0.6	-4.6	-1.9	-11.2	-15.0	-3.8
Majdanpek	15.2	10.5	12.6	1.9	2.8	-8.7	-11.6	-26.3	-0.8
Negotin	2.8	2.0	-2.6	0.4	-7.1	-3.4	-13.1	-17.6	-8.3
Bor	20.9	14.5	19.5	6.7	5.9	-4.3	-5.7	-15.3	5.2
Boļjevac	3.2	2.1	-11.8	-6.7	-11.8	-10.1	-13.6	-22.0	-10.3
Zaječar	6.3	6.9	6.4	4.7	-5.2	-4.4	-6.8	-11.5	-0.9
Knjaževac	1.3	-5.2	-13.3	-6.4	-10.2	-13.3	-14.4	-18.4	-10.2
Despotovac	18.6	6.3	-4.9	-2.4	-5.2	-2.8	-9.3	-11.0	-5.7
Paraćin	13.9	11.9	5.1	2.5	-0.9	-0.4	-3.4	-8.0	1.0
Ćuprija	22.9	6.4	7.1	6.1	-0.2	-0.1	-4.6	-10.1	1.0
Ćićevac	10.0	3.4	-2.8	1.7	-6.7	-4.51	-6.5	-14.0	-3.4
Svilajnac	4.2	-1.1	1.7	1.8	-5.1	-0.1	-4.2	-8.9	-5.4
Aleksinac	10.7	5.4	-1.7	1.8	-5.2	-5.6	-6.7	-11.9	-2.6
City of Niš	22.2	24.3	27.3	17.4	6.5	3.0	2.0	4.2	13.0
Ražanj	7.2	-5.1	-9.6	-9.4	-13.7	-12.2	-13.5	-24.1	-11.0
Svrljig	4.0	-10.6	-13.2	-8.9	-15.6	-14.7	-15.4	-21.4	-12.3
Sokobanja	7.4	-1.7	-1.4	-2.3	-6.4	-10.5	-11.7	-16.4	-6.1

Source: Calculation on the basis of table 1A

Table 1D. Index of increase/decrease of the population of Eastern Serbia by municipalities. 1948-2011.

	According to the methodology of the previous censuses						According to the new methodology		
	1953/48	1961/53	1971/61	1981/71	1991/81	2002/91	2002/91	2011/02	2011/48
Eastern Serbia	105.7	104.9	105.1	103.8	98.0	97.2	93.7	92.8	95.9
V. Gradište	102.3	98.7	100.7	99.7	97.3	96.9	89.9	85.2	63.9
Golubac	102.2	101.0	92.5	95.5	92.4	96.5	91.1	84.0	56.1
Žabari	101.2	94.9	92.7	93.7	88.7	94.3	83.7	87.3	43.5
Žagubica	104.5	98.2	93.2	96.3	87.7	95.0	88.8	85.9	57.9
Kučevo	110.5	97.4	95.5	97.7	90.2	97.0	86.5	82.5	54.8
M. Crniće	101.6	98.1	95.2	94.8	90.8	94.2	86.0	82.7	46.9
Požarevac	110.9	112.9	111.7	110.0	104.4	98.1	96.0	100.6	142.9
Petrovac	102.2	100.1	97.7	96.4	95.5	98.5	90.4	90.6	62.0
Kladovo	106.2	101.5	117.6	100.6	95.5	98.0	88.4	87.4	78.9
Majdanpek	107.9	108.8	113.5	101.9	102.8	90.8	87.9	78.8	95.3
Negotin	101.4	101.6	97.4	100.4	93.1	96.3	86.6	85.3	58.4
Bor	111.0	112.4	121.6	106.9	106.0	95.4	93.9	87.1	139.6
Boljevac	101.6	101.7	88.8	93.5	88.8	89.5	86.0	82.0	51.1
Zaječar	103.2	105.7	106.6	104.8	94.9	95.3	92.8	90.1	94.5
Knjaževac	100.7	95.9	87.5	93.8	90.3	86.4	85.4	84.7	51.1
Despotovac	109.8	105.1	95.2	97.6	94.9	97.0	90.3	90.5	69.7
Paraćin	107.2	110.0	105.2	102.6	99.1	99.5	96.4	93.0	106.7
Ćuprija	112.2	105.3	107.3	106.3	99.8	99.8	95.1	91.3	106.4
Ćićevac	105.1	102.8	97.2	101.7	93.5	95.1	93.1	88.1	80.6
Svilajnac	102.1	99.1	101.7	101.8	95.0	99.9	95.4	92.3	70.8
Aleksinac	105.5	104.4	98.3	101.8	94.9	94.0	92.8	89.8	85.0
City of Niš	111.7	121.5	131.7	119.0	106.7	103.4	102.2	103.9	238.1
Ražanj	103.7	96.0	90.9	91.1	87.1	87.4	86.2	80.5	48.3
Svrljig	102.0	91.9	87.6	91.5	85.6	85.0	84.4	82.4	44.1
Sokobanja	103.7	98.6	98.5	97.8	93.8	89.0	87.9	86.3	67.5

Source: Calculation on the basis of table 1A

References

- Ђорђевић, Т. (1941). *Деца у веровањима и обичајима нашег народа*. Библиотека Централног хигијенског завода [Ђорђевић, Т. (1941). *Deca u verovanjima i obicajima našeg naroda*. Biblioteka Centralnog higijenskog zavoda].
- Кнежевић, А. (2013). Историјскодемографске и етнодемографске основе развита становништва Источне Србије [Докторска дисертација, Географски факултет, Универзитет у Београду] [Knežević, A. (2013). *Istorijskodemografske i etnodemografske osnove razvitka stanovništva Istočne Srbije* [Doktorska disertacija, Geografski fakultet, Univerzitet u Beogradu]].
- Кнежевић, А. (2014). Методолошки проблеми демографске анализе: Усаглашавање података пописне и виталне статистике са административно-територијалним променама (пример Источне Србије). *Демографија*, 11, 53-77 [Knežević, A. (2014). *Metodološki problemi demografske analize: Usaglašavanje podataka popisne i vitalne statistike sa administrativno-teritorijalnim promenama (primer Istočne Srbije)*. *Demografija*, 11, 53-77].
- Кнежевић А. (2018). Етничка структура становништва као детерминанта урбанизације Источне Србије. In D. Filipović, D. Šantić, & M. Marić (Eds.), *Zbornik radova-Naučno-stručni skup sa međunarodnim učešćem "Lokalna samouprava u planiranju i uređenju prostora i naselja"* (pp. 637-647). Asociјacija просторних планера Србије и Географски факултет Универзитет у Београду.
- Кнежевић, А., & Војковић, Г. (2015). Spatial Extent in Demographic Research-Approach and Problems. *Bulletin of The Serbian Geographical Society*, 95(2), 1-24. <https://doi.org/10.2298/GSGD160112001K>
- Кнежевић, А., Ђурђев, В., & Арсенић, Д. (2014). The demographic potentials of Euro region Danube XXI in Serbia-Consequences of biological depopulation and population ageing. The Third Romanian-Bulgarian-Hungarian-Serbian Conference. Geographical Research and Cross-Border Cooperation within the Lower Basin of the Danube (Abstract book). Novi Sad-Belgrade: Faculty of Sciences, Department of Geography, Tourism and Hotel Management, University of Belgrade-Faculty of Geography, 71.
- Кнежевић, А., Радић, Н., & Бакић, Д. (2019). Ethno demographic aspects of population ageing in Eastern Serbia. In *Proceedings International Scientific Symposium "New trends in Geography"* (227-237). Ohrid, Skopje.
- Маџура, М. (1986). *Недовољно рађање: историјска неминовност или изазов друштву*. *Развитак*, 26(4-5), 2-7.
- Маџура, М., Рашевић, М., & Мулина, Т. (1884). *Становништво Подунавског региона*. Економски институт [Маџура, М., Рашевић, М., & Mulina, T. (1884). *Stanovništvo Podunavskog regiona*. Ekonomski institut].
- Милосављевић, М. С. (1913). *Српски народни обичаји из Среза Хомолског*. Српски етнографски зборник, Српска Краљевска Академија [Milosavljević, M. S. (1913). *Srpski narodni običaji iz Sreza Homoljskog*. Srpski etnografski zbornik, Srpska Kraljevska Akademija]
- Радовановић, М. (1958). Број и пораст становништва Источне Србије од 1834 до 1953. године. *Зборник радова Географског института ПМФ*, 5, 1-14 [Ra-

- dovanović, M. (1958). Broj i porast stanovništva Istočne Srbije od 1834 do 1953. godine. *Zbornik radova Geografskog instituta PMF*, 5, 1-14].
- Републички завод за статистику (2014). Упоредни преглед броја становника 1948, 1953, 1961, 1971, 1981, 1991, 2002. и 2011. године. Републички завод за статистику [Republički zavod za statistiku (2014). Uporadni pregled broja stanovnika 1948, 1953, 1961, 1971, 1981, 1991, 2002. i 2011. godine. Republički zavod za statistiku].
- Спасовски, М. (2003). Депопулација и популациона експанзија-резултат демографске транзиције и основа регионализације. In М. Спасовски (Ed.), *Демографске основе регионализације Србије* (pp. 11-72). Географски Институт „Јован Цвијић“ [Spasovski, M. (2003). Depopulacija i populaciona ekspanzija-rezultat demografske tranzicije i osnova regionalizacije. In M. Spasovski (Ed.), *Demografske osnove regionalizacije Srbije* (pp. 11-72). Geografski Institut „Jovan Cvijić“]
- Станковић, В. (2014). Србија у процесу спољних миграција. Републички завод за статистику [Stanković, V. (2014). Srbija u procesu spoljnih migracija. Republički zavod za statistiku].
- Šantić, D. (2014). Spatial concentration of population in Serbia 1981-2011. measured with Hoover index of Concentration. *Zbornik Matice srpske za društvene nauke*, 148(3), 461-470. <https://doi.org/10.2298/ZMSDN1448461S>
- Вељовић, Р. (2015). *Друштвени оквир одлагања рађања у Србији*. Задужбина Андрејевић [Veljović, R. (2015). *Društveni okvir odlaganja rađanja u Srbiji*. Zadužbina Andrejević].
- Весић, Ж. М. (1978). *Становништво и миграције у Источној Србији*. Географски Институт „Јован Цвијић“ [Vesić, Ž. M. (1978). *Stanovništvo i migracije u Istočnoj Srbiji*. Geografski Institut „Jovan Cvijić“].
- Војковић Г. (2007). *Становништво као елемент регионализације Србије*. Српско географско друштво [Vojković G. (2007). *Stanovništvo kao element regionalizacije Srbije*. Srpsko geografsko društvo].
- Vulević, A., & Knežević, A. (2017). Demographic Response to Accessibility Improvement in Depopulation Cross Border Regions: The Case of Euro Region Danube 21 in Serbia. *Collection of Papers-Faculty of Geography at the University of Belgrade*, 65(1), 167-193. <https://doi.org/10.5937/zrgfub1765167V>

Оригинални научни рад

UDC 314(497.11),,19/20“
<https://doi.org/10.2298/GSGD2302037K>

Примљено: 06. маја 2023.

Исправљено: 30. маја 2023.

Прихваћено: 07. јуна 2023.

Александар Кнежевић^{1*}, Вера Глигоријевић*

* Универзитет у Београду, Географски факултет, Београд, Србија

ДИНАМИКА БРОЈА СТАНОВНИКА ИСТОЧНЕ СРБИЈЕ ОД ПОЛОВИНЕ 20. ДО ПОЧЕТКА 21. ВЕКА

Апстракт: Упркос значајним природним ресурсима и повољном географском положају сви показатељи пораста становништва показују опадајуће трендове који су наговештени знатно раније него што су евидентирани као демографски проблем. Зато је циљ овог рада је усмерен на истраживање динамике и интензитета промена броја становника Источне Србије, без аналитичких приступа компонентама популационе динамике. Одабрани временски и просторни обухват истраживања задовољавају методолошки приступ који подразумева коришћење упоредно-статистичког метода на што већем броју просторних јединица како би се установиле детаљне специфичности просторне диверзификације показатеља раста становништва. Изворе података чини пописана статистика, приказани показатељи пораста становништва су изведени у складу са методологијом демографских истраживања. Добијени резултати показују слаб пораст становништва Источне Србије од 1948. до 1961. године, од када су вредности показатеља раста у краћој стагнацији, а потом у континуираном опадању. У укупном периоду посматрања 1948-2011. године индекс раста показује пад становништва Источне Србије од 21%. Стопа просечног годишњег раста становништва Источне Србије је у свим међупописним периодима до 2011. године била нижа у односу на стопу просечног годишњег раста укупног становништва Централне Србије, при чему је ова разлика још израженија када се из укупног становништва Источне Србије изузме Град Ниш. Иако динамику промене броја становника Источне Србије у периоду 1948-2011. године карактерише линеарност (било у смислу пораста или опадања становништва), примећујемо да у њој нису равномерно партиципирали сви њени делови јер су само 4 општине и Град Ниш повећали број становника, док је у осталих 20 општина забележено опадање становништва, при чему је у 10 општина депопулација забележена већ у периоду 1953-1961. године.

Кључне речи: динамика броја становника, Источна Србија, депопулација, показатељи раста, просторни размештај

¹ aleksandar.knezevic@gef.bg.ac.rs (аутор за кореспонденцију)

Увод

Актуелне специфичности популационе динамике у Источној Србији детерминисане су вишедеценијским депопулационим процесима који су под утицајем, пре свега демографских фактора, али и аутентичног културно-историјског наслеђа и менталитета становништва. Упркос значајним природним ресурсима и повољном географском положају сви показатељи пораста становништва показују опадајуће трендове који су наговештени знатно раније него што су евидентирани као демографски проблем. О томе сведоче резултати бројних истраживања која су била усмерена пре свега на откривање узрока депопулационих процеса о којима у литератури углавном преовладавају социо-економски и социо-психолошки чиниоци. Са једне стране то је утицај индивидуалне свести са наглашеним антрополошким садржајем, односно одлучивања сваког појединца преко стварања индивидуалних представа, циљева и ставова у вези са рађањем, потомством и породицом. Када се говори о утицају друштвене свести на репродукцију, обично се мисли породични систем вредности, брачне заједнице и улогу рађања као главног обележја те свести. У све расправе о друштвеној свести о репродукцији улази и питање сексуалне слободе, односно одвајање сексуалног односа од рађања и његовој предбрачној либерализацији. (Милосављевић, 1913, 219; Мацура и др., 1984, 60-66). Појава ограничавања рађања у Србији није била последица асоцијалног понашања, већ нових социо-економским условима у којима су рестриктивни модели репродукције били пожељни како би се избегла деоба земље међу наследницима, а на тај начин и социо-економска неизвесност (Ђорђевић, 1941, 9).

Специфичности популационе динамике Источне Србије до прве половине XX века полазе од хипотезе која је заснована је на преурањеној транзицији фертилитета као водећем узроку депопулације (Радовановић, 1958; Весић, 1978; Мацура и др., 1984; Масура, 1986; Спасовски, 2003; Кнежевић, 2013; Knežević et al., 2014; Vulević & Knežević, 2017; Вељовић, 2015).

Каснији демографски развитак Источне Србије је обележен и изразито неповољним миграционим трендовима након успостављања нових друштвених односа и дубоких социо-економских промена које су, у процесима индустријализације, деаграризације и урбанизације, значајно утицале на преразмештај становништва (Šantić, 2014). Просторна кретања становништва у прве две послератне декаде су имала карактер тзв. унутрашњих миграција, а од шездесетих година су интензивирале и спољне миграције које су биле изазване нескладом између стварних потреба тржишта рада и наглог гомилања радне снаге, претежно из примарног сектора, за коју није било могуће обезбедити запослење. У циљу решавања проблема све веће незапослености становништва ондашње власти су донеле одлуку да „отворе“ државу према развијеном делу света, односно да дозволе одлазак становништва на тзв. привремени рад (боравак) у иностранство што је искористио и велики део грађана Источне Србије, нарочито њеног североисточног дела у коме је сконцентрисано влашко становништво, а чиме је и овај део Србије дошао „на праг експесивне депопулације“ (Станковић, 2014, 7).

Као што је наведено, узроци депопулације у Источној Србији нису једноставни и једнообразни, и крећу се у широком распону, између специфичности демографског развитка са једне, и чинилаца, интензитета и праваца друштвено-историјског и социо-економског развоја са друге стране (Кнежевић, 2013, 7). Зато је циљ овог рада

усмерен пре свега на истраживање динамике и интензитета промена броја становника Источне Србије, без анализа компонената популационе динамике које захтевају посебна и знатно шира истраживања. Први рад који је објавио Милован В. Радовановић 1958. године под насловом „Број и пораст становништва Источне Србије од 1834. до 1953. године“ представља идејну и методолошку основу истраживања, а динамика промене броја становника у Источној Србији од половине 20. века представља основни истраживачки мотив у овом раду.

Методологија рада

Један од првих методолошких проблема у демографским анализама је дефинисање просторног обухвата истраживања, посебно оних простора чија се регионализација изводи на основу различитих критеријума (географских, историјских, етнографских, политичких и осталих), а чије границе се не подударају са важећим административно-територијалним поделама. Дуализам између физичко-географског и друштвено-географског који одавно егзистира у географској науци, још увек је основни узрок постављања јасне и опште прихватљиве дефиниције, како географске, тако и демогеографске регије. „Сложеност ове проблематике најбоље потврђује чињеница да се, и поред деценијског интересовања и бројних прилога из ове области, не може говорити о опште прихватљивим, уједначеним и лако применљивим принципима који би се односили на сваку регионализацију. То није случај само са гранским регионализацијама, као што је демогеографска, већ не постоји ни опште-прихваћена географска регионализација земље“ (Војковић, 2007, 62). Зато се овом питању обично приступа компромисним решењима која омогућавају континуирано посматрање динамике промена неке популације прилагођавањем просторног обухвата истраживања, уз што мање одступање од строго дефинисаних граница регионално-географских целина (Кнежевић & Војковић, 2015).

Узимајући у обзир да ова питања дубоко залазе у теоријске проблеме регионализације, без упуштања у расправе и доношења било каквих критичких судова, основу просторног обухвата истраживања у овом раду чине границе Источне Србије које је дефинисао Милован В. Радовановић (1958), а према којима Источна Србија својим највећим делом припада сливовима Млаве, Пека, Поречке Реке и Тимока тако да се „...са севера граничи Дунавом, почев од ушћа Велике Мораве па до ушћа Тимока у Дунав, на тремеђи Србије, Румуније и Бугарске. Од тог места почиње њена источна граница, која се пружа на југ државном границом према Бугарској, све до изнад села Топлог Дола у Пиротском срезу. Одатле настаје јужна граница која иде реком Темском до њеног ушћа у Нишаву, а затим Нишавом до њеног ушћа у Јужну Мораву обилазећи Ниш са северне стране. Западна граница се пружа Јужном Моравом до њеног саставка са Западном Моравом код Сталаћа, а даље ка Северу Великом Моравом до њеног ушћа у Дунав“ (Радовановић, 1958, 3). Површина наведене територије износи 14.354,3 km², а према тада важећој административно-територијалној подели (из 1952. године) у њеним оквирима се налазило укупно 26 срезова (18 срезова у потпуности, док је 8 срезова само периферно припадало својом територијом) са 716 насељених места, од чега 47 градова (Слика 1-лево). Понуђене границе, иако су превасходно дефинисане према физичко-географском критеријуму, у потпуности задовољавају наведени циљ рада и методолошки приступ истраживању који подразумева коришћење упоредно-статистичког метода на што већем броју просторних

јединица како би се установиле детаљне специфичности просторне диверзификације показатеља раста становништва.

Најкрупније промене у административно-територијалној подели Србије у 20. веку се односе на укидање срезова и увођење општина (од пописа 1961. године), што се непосредно одразило на упоредивост са пописним подацима из 1948. и 1953. године који су дистрибуирани по срезовима. Узимајући у обзир да се ове промене временски поклапају са почетком најплоднијег периода пописне и виталне статистике, односно прикупљања и објављивања најобимније, најдетаљније и најпоузданије статистичке грађе, као и да у периоду од 1961-2011. године није било значајних административно-територијалних промена што доступне податке чини упоредивим (Кнежевић, 2014), просторни оквир истраживања је заокружен административно-територијалном поделом која је важила на дан 31.03. 2002. године која је обухватала 24 општине и Град Ниш, који су распоређени у 6 округа, од чега су се Браничевски, Борски и Зајечарски округ налазили целом својом површином, док су Поморавски и Нишавски округ били заступљени са по 4 општине, а Расински са 1 општином на територији Источне Србије (Слика 1-десно).

Последња методолошка напомена у вези просторног обухвата истраживања односи се на Град Ниш који, се према прихваћеној регионализацији, налази делимично у саставу Источне Србије, а у коме живи готово $\frac{1}{4}$ укупног становништва дефинисане Источне Србије што значајно утиче на добијене резултате. Зато су у упоредним анализама укупног становништва Источне Србије резултати приказани на два начина, са и без Ниша, што додатно расветљава просторну диверзификацију показатеља раста.

Сл. 1. Источна Србија према Радовановић (1958)-лево и административно-територијалној подели на дан 31.03.2002. године-десно (стр. 40)

Питања временског оквира истраживања и коришћених извора података су у непосредној вези у свим типовима демографских истраживања. Како у време писања овог рада нису били објављени актуелни подаци пописа становништва из 2022. године, временски оквир истраживања представља период од 1948-2011.

У периоду од 1948-2011. године у Србији је спроведено осам пописа становништва, а због методолошких промена, пре свега дефиниције сталног становништва, динамику броја становника Источне Србије у другој половини 20. и почетком 21. века приказана су на два начина: резултатима пописа који су прикупљани и исказани према старим методолошким решењима за период 1948-2002. године, и према резултатима који су исказани према новој методологији пописа за период 1991-2011. године.

При разматрању промене броја становника у периоду од 1948-2011. године треба узети у обзир да је дефиниција "сталног становништва" претрпела извесне промене. У пописима 1981., 1991. и 2002. године становницима појединих насеља сматрана су лица која су у тим насељима стално становала, односно имала пребивалиште, без обзира да ли су се у критичном моменту пописа налазила у тим насељима или су из њих била одсутна из било ког разлога (због рада, школовања, путовања, лечења, одслужења војног рока, издржавања казне итд.). У пописима 1948., 1953., 1961. и 1971. године активна лица која су обављала занимање ван места сталног становања, а нису се враћала свакодневно у то место, исказана су као становници места у којима су радила. У попису 2002. године избегла лица из бивших република СФРЈ пописана као стални становници Републике Србије, а расељена

лица са Косова и Метохије нису исказана као стални становници већ су пописана као привремено присутна лица у месту пописа.

При свођењу података пописа 2002. године на методологију пописа 1991. године, у стално становништво су укључена сва лица на раду-боравку у иностранству (без обзира на дужину боравка), а искључени су страни држављани на раду-боравку у Србији. Такође, при прерачунавању података пописа 1991. године према методологији примењеној у попису 2002. године, у стално становништво су укључена само лица на раду-боравку у иностранству до једне године, док су искључена сва лица са боравком дужим од годину дана.

Методе рада су прилагођене специфичностима истраживања из домена посебне демографије. Према категоризацији методологије емпиријског научног истраживања, од општих метода прикупљања података коришћен је статистички метод, док је у аналитичком делу рада коришћен демографски метод. У раду је коришћен метод статистичког посматрања кроз поређење на два просторна нивоа. Први подразумева упоредну анализу динамике укупног становништва Источне Србије и Централне Србије, а други на диференцијалну динамику броја становника међу општинама Источне Србије. Изведени показатељи раста су приказани табеларно, графички и картографски.

Резултати

Посматрајући динамику укупног становништва Источне Србије у периоду 1948-2002. године према подацима пописа спроведених по ранијој методологији уочавамо да од осамдесетих година број становника опада, при чему стагнација становништва започиње већ средином шездесетих година, о чему јасно сведоче подаци из којих је изузет Град Ниш (Табела 1; Слика 2). Наиме, у целом периоду посматрања Ниш је повећавао број становника и на тај начин успоравао обим и интензитет пада укупног становништва Источне Србије у свим међупописним периодима, нарочито у периоду 1961-71. године када је само становништво Ниша обезбедило пораст укупног становништва Источне Србије.

Таб. 1. Број становника Источне Србије у периоду 1948-2011

По методологији ранијих пописа							По новој методологији		
1948	1953	1961	1971	1981	1991	2002	1991	2002	2011
Источна Србија									
943.575	996.976	1.045.466	1.099.143	1.141.204	1.118.221	1.086.468	1.041.141	975.280	918.825
Источна Србија (без Ниша)									
834.295	874.876	897.112	903.781	908.641	870.135	830.066	795.959	724.762	658.588

Извор: Републички завод за статистику (2014)

Сл. 2. Кретање броја становника Источне Србије у периоду 1948-2002. године (према методологији ранијих пописа) (стр. 42)

Динамика промене индекса раста становништва у Источној Србији без Ниша показује да је у периоду од 1948-1981. године забележен пораст становништва (Слика 3), али је његов интензитет био слабији и у сталном опадању, тако да је број становника Источне Србије (без Ниша) смањен у периоду 1948-2011. године за преко 21% (Табела 2).

Сл. 3. Кретање индекса пораста/пада броја становника Источне Србије у периоду 1948-2002. године (према методологији ранијих пописа) (стр. 43)

Таб. 2. Показатељи пораста/пада становништва Источне Србије у периоду 1948-2011. године

	Према методологији ранијих пописа						Према новој методологији		
	1953/48	1961/53	1971/61	1981/71	1991/81	2002/91	2002/91	2011/02	2011/48
<i>Апсолутни пораст:</i>									
Укупно	53.401	48.490	53.677	42.061	-	-31.753	-65.861	-70.092	-38.387
Без Ниша	40.581	22.236	6669	4860	-	-40.069	-71.197	-66.174	-
					38.506				175.707
<i>Просечни годишњи пораст:</i>									
Укупно	10.680	6.061	5.368	4.206	-2.298	-2.887	-5.987	-7.788	-609
Без Ниша	8.114	2.779	667	484	-3.848	-3.639	-6.469	-8.868	-3003
<i>Стопа просечног годишњег раста:</i>									
Укупно	11,0	5,9	5,0	3,7	-2,0	-2,6	-5,9	-8,3	-0,7
Без Ниша	9,5	2,9	0,7	0,5	-4,3	-4,3	-8,5	-12,8	-4,0
<i>Индекс раста:</i>									
Укупно	105,7	104,9	105,1	103,8	98,0	97,2	93,7	92,8	95,9
Без Ниша	104,9	102,5	100,7	100,5	95,8	95,4	91,0	90,9	78,9

Извор: Прорачун на основу табеле 1

Стопа просечног годишњег раста становништва Источне Србије је у свим међу-пописним периодима до 2011. године била нижа у односу на стопу просечног годишњег раста укупног становништва Централне Србије, при чему је ова разлика још израженија када се из укупног становништва Источне Србије изузме Град Ниш. Динамика опадања стопе раста становништва Источне и Централне Србије је била усаглашена до 1971. године, јер се њена вредност смањивала за приближно исти износ (педесетих година за око 5%, а шездесетих година за око 1%). До дисбаланса је дошло седамдесетих година, када је становништво Централне Србије је расло према просечној годишњој стопи од 8,2%, док је становништво Источне Србије расло знатно спорије (према стопи од 3,7%) (Слика 4). Већ у периоду 1981-1991. године у Источној Србији је забележена депопулација (-2% за укупно становништво, односно -4,7% без Ниша), док је становништво Централне Србије и даље

остваривало пораст од 2%. Деведесетих ХХ века година је у Источној Србији настављен депопулациони тренд, при чему подаци који су добијени према новој методологији указују на оштрији пад. У последњем међупописном периоду 2002-2011. године, становништво Источне Србије је опадало још брже, и то према стопи од -8,3‰ (12,8‰, без Ниша), док је становништво Централне Србије опадало према стопи од -4,4‰ (Слика 5).

Сл. 4. Стопе просечног годишњег раста становништва Источне и Централне Србије - према методологији ранијих пописа, 1948-2002. (стр. 44)

Сл. 5. Стопе просечног годишњег раста становништва Источне и Централне Србије - према новој методологији, 1991-2011. (стр. 45)

Дискусија

Иако динамику промене броја становника Источне Србије у периоду 1948-2011. године карактерише линеарност (било у смислу пораста или опадања становништва), примећујемо да у њој нису равномерно партиципирали сви њени делови јер су само 4 општине (Пожаревац, Бор, Ћуприја и Параћин) и Град Ниш повећали број становника, док је у осталих 20 општина забележено опадање становништва, при чему је у 10 општина (Велико Градиште, Жабари, Жагубица, Кучево, Мало Црниће, Књажевац, Свилајнац, Сврљиг, Ражањ и Сокобања) депопулација забележена већ у периоду 1953-1961. године (Прилог-Табеле 1А и 1Б). Становништво наведених 10 општина је према резултатима пописа становништва из 1953. године чинило више од 1/3 (око 35%) од укупног броја становника Источне Србије не рачунајући Град Ниш.

У међупописном периоду 1961-1971. године, депопулација је забележена у 15 општина, између 1981. и 1991. године у 21 општини, а у периоду 1991-2002. године процес депопулације је био присутан у свим општинама Источне Србије осим у Нишу. Резултати пописа становништва из 2011. године показују наставак тренда опадања становништва у свим општинама Источне Србије, при чему је поред Ниша, у односу на претходни попис благи пораст становништва од свега 0,6% забележен само у Пожаревцу.

У укупном периоду посматрања 1948-2011. године Град Ниш је удвостручио своје становништво, а значајнији пораст становништва је остварен у општинама Пожаревац (43%) и Бор (40%), док је у општинама Ћуприја и Параћин пораст износио 6-7%. Истовремено, у 20 општина Источне Србије је забележен пад становништва, при чему је становништво опало за више од 50% у општинама Жабари (56,5%), Сврљиг (55,9%), Мало Црниће (53,1%) и Ражањ (51,7%). Тренд опадања становништва у општинама Сврљиг и Ражањ је пре свега условљен положајем у односу на општине у којима је, одмах после Другог светског рата, отпочео експанзиван привредни развој што је омогућило масовније запошљавање радне снаге. До значајног опадања становништва (у интервалу од 40-50%) је дошло и у општинама Голбац, Жагубица, Кучево, Неготин, Бољевац и Књажевац (Слика 6 и Прилог-Табела 1Д).

Интензивно опадање становништва Источне Србије током друге половине 20. века је узроковано, пре свега, дугорочним опадањем наталитета и природног прираштаја, који је отпочео крајем 19. и почетком 20. века. Транзиција ферти-

тета која је отпочела у Источној Србији раније него у осталим деловима земље, довела је до депопулационих трендова прво у подручјима у којима је био присутан утицај карактеристичних социо-културолошких фактора који су неповољно утцали на ниво рађања (малолетнички бракови, контрола рађања преко система једног детета, домазетство, итд.), односно у подручјима која су настањена влашким становништвом. Зато интензивно опадање становништва Источне Србије током друге половине 20. века треба посматрати као последицу дугорочних неповољних демографских процеса који у својој основи имају етнодемографски карактер јер је највећи и најинтензивнији пад становништва забележен управо у оним подручјима у којима је претежно настањено влашко становништво (Кнежевић et al., 2019). Од осам општина у којима је, према резултатима пописа становништва из 2011. године влашко становништво било заступљено са уделом већим од 5% (Бољевац 26%, Кучево 25%, Жагубица 22%, Петровац 15%, Бор 14%, Мајданпек 13%, Неготин 9% и Голубац 5%), у периоду 1953-1961. године депопулација је забележена три општине (Кучево, Жагубица и Голубац), а већ следећој декади у још три општине (Бољевац, Петровац и Неготин). Депопулација у Бору и Мајданпеку је, и поред значајнијег присуства влашког становништва, забележена тек у периоду 1991-2002. године зато што су ове две општине непрекидно представљале имиграциона подручја за младу радну снагу због развоја рударске индустрије, нарочито 80-тих година прошлог века (Прилог-Табела 1Б).

Са друге стране, у периоду 1961-2011. године од 25 општина, свега 4 је имало позитивне вредности миграционог салда, при чему је само Град Ниш (у коме живи око $\frac{1}{4}$ од укупног броја становника Источне Србије) имао позитивне вредности стопе миграционог салда у свим декадама посматрања (Кнежевић, 2013).

Дистрибуција стопа просечног годишњег раста становништва по општинама показује да постоје значајне разлике и у интензитету опадања становништва Источне Србије (Слика 7 и Прилог-Табела 1Ц). Са једне старане се налази Град Ниш који је у периоду 1948-2011. године увећавао своје становништво према просечној годишњој стопи раста од 13‰, и Пожаревац који је годишње своје становништво увећавао за 5,6‰. За разлику од Пожареваца у коме је од 1948. године континуирано опадала стопа раста (при чему је у периоду од 1991-2002. године имала и негативну вредност), стопа раста становништва Града Ниша је имала узлазни тренд до 1971. године од када је у сталном опадању, али без негативних вредности.

Са друге стране се налазе подручја у којима је у наведеном периоду становништво опадало према просечној годишњој стопи која се кретала у интервалу од -0,8 до -12,5‰, при чему је у шест општина (Жабари, Сврљиг, Мало Црниће, Ражањ, Бољевац и Књажевац) становништво опадало брзином изнад 10‰ годишње. У изразито депопулациона подручја спадају и све општине у којима је у етничкој структури заступљено влашко становништво. Тако је у Бољевцу становништво опадало према просечној годишњој стопи од -10,3‰, а интензивно опадање становништва је забележено у општинама Кучево (-9,3‰), Голубац (-8,9‰), Жагубица (-8,5‰), Неготин (-8,3‰) и Петровац (-7,4). Иако је општина Бор све до 1991. године остваривала пораст становништва, занимљиво је да је у последњем међуписном периоду у Бору забележен пад становништва од 13%, према просечној годишњој стопи од -15,3‰, што га је сврстало у ред општина са најбржим опадањем становништва у Србији.

На динамику броја становника Источне Србије такђе је утицо и изразито низак ниво урбанизације, који је 1948. године подразумевао удео градског становништва од свега 14,5%, док је почетком XXI века удео градског становништва износио 38,5%, што је за око 1/3 нижи удео у односу на Републику Србију. Етнодемографски аспект урбанизације Источне Србије указује на веома слабу урбанизацију општина у којима је заступљено влашко становништво, а сва насеља у Источној Србији у којима Власи чине апсолутну или релативну већину спадају у категорију "остала", односно сеоска. Густина становништва у Источној Србији од краја Другог светског рата до данас има опадајући тренд, а 2011. године је била за око 40% нижа у односу на густину становништва Централне Србије. У рангу општина Источне Србије према густини насељености на зачељу (са густином испод 25ст/km²) се налазе општине у којима је концентрисано влашко становништво Бољевац, Жагубица, Мајданпек, Кучево и Голубац (Кнежевић, 2018).

Дистрибуција показатеља пораста/пада становништва по окрузима и општинама указује на диференцијацију простора Источне Србије у односу на обим и интензитет промене броја становника (Vulević & Knežević, 2017). Иако цела Источна Србија већ од друге половине 20. века представља типично депопулационо подручје, уочљиво је да је најинтензивнији пад становништва забележен у подручјима са највећом концентрацијом влашког становништва, што наводи на закључак да је етничка компонента имала значајан утицај на депопулационе процесе у Источној Србији.

Сл. 6. Индекс раста становништва Источне Србије, по општинама, у периоду 1948-2011. и 2002-2011. Године (стр. 48)

Сл. 7. Стопа просечног годишњег раста становништва Источне Србије, по општинама 1948-2011. и 2002-2011. године (%) (стр. 49)

Закључак

У периоду од 1948-2011. године забележен је пад становништва Источне Србије од 4,1%, према просечној годишњој стопи од -0,7%, при чему се јасно издвајају два периода са различитим трендовима; у међупописним периодима до 1981. године био је присутан тренд повећања броја становника у просеку за око 5%, а после 1981. године становништво Источне Србије почиње да опада. У порасту, односно опадању броја становника Источне Србије нису подједнако и истовремено партиципирале све општине. До 1991. године процес депопулације регистрован је у свим општинама Источне Србије осим Пожареваца, Бора, Мајданпека и Ниша, а у периоду 1991-2002. године пораст становништва је забележио једино Град Ниш. У последњем међупописном периоду, поред Ниша, благи пораст од 0,6% је забележен и у општини Пожаревац.

Природни прираштај је у периоду од 1948-2002. године наставио тренд опадања, а негативна вредност је први пут забележена 1978. године, знатно раније у односу на друге делове Србије. Међу општинама у којима је најраније забележен негативни природни прираштај се налазе општине Велико Градиште, Голубац, Неготин, Зајечар и Књажевац. У контексту етничке структуре, биолошка депопулација је најраније отпочела у општинама у којима је евидентирано значајније присуство влашког становништва код којег је негативан природни прираштај забележен већ 1964. године, односно 14 година раније од укупног становништва Источне Србије.

Са друге стране, у периоду 1961-2011. године од 25 општина, свега 4 је имало позитивне вредности миграционог салда, при чему је само Град Ниш (у коме живи око $\frac{1}{4}$ од укупног броја становника Источне Србије) имао позитивне вредности стопе миграционог салда у свим декадама посматрања.

И поред тога што старосна структура Источне Србије у дугој половини 20. века указује на регресиван модел, треба нагласити да би она била још неповољнија да није било гравитационе моћи великих градских и индустријских центара као што су Ниш, Бор, Мајданпек и Пожаревац који су били имиграциона зона за становништво и изван Источне Србије. Из етнодемографског угла, најнеповољнију старосну структуру има влашко становништво.

Историјско-демографски и етнодемографски аспекти проучавања становништва представљају сложен задатак који захтева мултидисциплинарни приступ расветљавању испољених облика депопулације у Источној Србији. Иако вишеструки узроци опадања становништва нису обухваћени овим радом, представљени резултати могу допринети бољем разумевању актуелних демографских трендова, али и формулисању будућих стратегија развоја овог дела Републике Србије неопходних за решавање проблема развоја становништва и питања од најширег друштвеног значаја.

Прилог (погледати у енглеској верзији текста)

© 2023 Serbian Geographical Society, Belgrade, Serbia.

This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivs 3.0 Serbia.

Литература (погледати у енглеској верзији текста)